

**ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ ВИДАНЬ
«НАУКА О ТАЙНІ СВЯТОГО ПОКАЯННЯ» (Київ, 1671)
ТА «МИР З БОГОМ ЧОЛОВІКУ» (Київ, 1669)**

У статті зіставлено термінологічний набір назв гріхів в україномовному виданні «Наука о тайні святого покаяння» (К., 1671) з відповідними церковнослов'янськими термінами в трактаті «Мир з Богом чоловіку» (К., 1669). Встановлено, що автор українського тексту орієнтувався передусім на польську термінологічну модель.

За словами видатного теоретика й історика мови позаминулого століття Германа Пауля, «як штучний відбір не усуває дії факторів, що визначають природний розвиток, так само й у мовній царині їх не усуває свідоме нормування»¹. Згідно з антропоцентричною концепцією вченого, «справжньою причиною змін узусу є не що інше, як звичайна мовленнєва діяльність»².

Це означає, що, вивчаючи шляхи розвитку, приміром, лексичної системи мови, треба мати в центрі уваги саме мовця. А факторами, що визначають природний розвиток мови, є всі аспекти психічної діяльності індивіда, пов'язані з мовленням. І якщо, згідно з першою тезою, навіть мовна норма не може нейтралізувати їх впливу, то у випадку мови, систему якої визначає не кодифікована норма, а природно сформований узус, роль таких факторів набагато більша.

У цьому можна легко перекоонатися на прикладі україномовного видання «Наука о тайні святого покаяння», що його надрукували 1671 р. в Києві³. Щоб пояснити характер мови цього тексту, необхідно, виходячи з історично-культурних і соціальних реалій, врахувати потенційний характер мовної практики автора, особливості його мовної освіти, його досвід читання різними мовами. Без цього ми не зможемо пояснити, як в одному тексті, а часто й на одній сторінці чи в одному реченні, можуть співіснувати, наприклад, форми з повноголоссям (голова (53, 80), дерева (Р. в., 64), дороги (36), дорого (38), здоровъ (17, 49, 53), в(ъ) колѡдази (90 зв.), корѡткость (76 зв.), нагорѡдъ (37 зв.), оборѡна (59 зв.), ѡволочѡль (28), ѡволока (54), пѡломень (90), попереѡтати (96), стережись (нак. сп., 76, 84, 93 зв.), стѡронѡ (38 зв., 92 зв.), і без повноголосся, причому останні

¹ Пауль Г. *Принципы истории языка*. М., 1960. С. 41.

² Там само. С. 53.

³ *Наука о тайнѣ св[я]т[ого] покаянїа, тоєсть о правдивой и sacramентальной исповѣди*. К., 1671. [1], 118, [3] арк.

можуть відбивати як західно- (наприклад, *сромѡтнѣ* (71 зв.), *слѡто* (78), *смрѡдливоу* (86), *стрѡнѣ* (87 зв.), *обрѡтомѣ* (92 зв.)), так і південнослов'янський (наприклад, *власть* (32), *нравы* (80 зв.), *помраченіє* (50), *пространна* (73 зв.), *сластолюбіє* (49), *услаждѡти* (48) варіанти розвитку відповідних сполук, спроби радикальної фонетизації правопису (наприклад, у відбитті спрощень в групах приголосних – *нджныхѣ* (32 зв.), *празникѣ* (33), *ѡбозтву* (55), *чорнокнѣзкѣ* (20), *шлхѣцтвѡ* (20 зв.)), і поруч – не тільки написання за етимологічним правописом, а й релікти другого південнослов'янського впливу в орфографії (напр., *дѡволи* (72, 95 зв.), *лѡжаваа* (2 зв.), *лѣпшаа* (99), *пѣаницѣ* (84), *пожитѣчнаа* (92)). Чимало в тексті й лексичних дублетів різної мовної типології.

Для адекватної оцінки й пояснення лексичного наповнення тексту важливо також знати його потенційного адресата. Адже, як відомо, у будь-якому мовленні, в тому числі писемному, суттєву роль відіграють так звані пресупозиції – припущення мовця щодо фонду мовних і немовних знань реципієнта ⁴.

«*Наука о тайні святого покаянія*» – це посібник зі сповіді для вірян. Саме так, як свідчать знавці катехитичної літератури, виглядали «*Науки*», що їх створювали в Речі Посполитій для католицької пастви ⁵. Лексичне наповнення українськомовної «*Науки о тайні...*» доцільно зіставити з лексиконом церковнослов'янського трактату «*Мир з Богом чоловіку, или Покаяніє святоє*» (Київ, 1669) ⁶. Структура тексту останнього видання, попри задекларовану у вступі спрямованість на якнайширшу аудиторію вірян, свідчить про те, що «*Мир з Богом чоловіку*» – посібник для священнослужителів ⁷. Отже, тексти «*Миру...*» й «*Науки...*» співвідносяться як «складне» й «просте». Відповідно обрано й мови викладу: не для всіх зрозумілу церковнослов'янську і приступну для всіх – «просту», основою якої було живе народне мовлення. Традиція обов'язкового використання української мови в певних ситуаціях церковно-релігійного життя була закріплена ще в Требнику Петра Могили, який вимагає виголошувати «руським язиком» шлюбну та чернечу присягу, проводити настановчу бесіду з тяжко хворим тощо. Природно, що катехитичне навчання вірян також здійснювали українською мовою. Ця настанова зберігалася впродовж усього XVIII ст. в Унійній церкві: наприклад, у виданих у Почаєві 1772 р. інструкціях щодо проведення катехитичних місій Василянського ордену ця вимога теж прописана ⁸.

⁴ Филиппов К. А. *Лингвистика текста: Курс лекций*. – СПб., 2003. С. 118.

⁵ Корзо М. «*Мир з Богом чоловіку*» Інокентія Гізеля в контексті католицької моральної теології кінця XVI – першої половини XVII ст. (у друці).

⁶ *Миръ съ Богомъ чловѣку, или Покаяніє святоє...* К., 1669. [30], 666, [8] с.

⁷ Корзо М. «*Мир з Богом чоловіку*» Інокентія Гізеля...

⁸ Sroczyński Cornelius. *Methodus peragendi missiones apostolicas*. Poczajoviae, 1772. P. 16 v.

Отже, одну з основних частин «*Науки о тайні...*» утворює перелік питань, покласифікованих відповідно до семи головних гріхів та гріхів, що від них походять (арк. 31 зв.—57). Номенклатура гріхів здебільшого узгоджується з відповідною системою в «*Мирі з Богом чоловіку*». Для того, щоб проілюструвати творчу мовну роботу автора, прослідкуємо, як він дає собі раду, маючи завдання назвати відповідні поняття по-українськи.

Перший головний гріх у церковнослов'янському й українському варіантах названий *гордость*, хоча не менш часто в досліджуваній період в українських текстах у цьому значенні виступає слово *пиха*, наприклад у друкованому катехизисі Петра Могили (1645 р.). Обидва слова є питомі, праслов'янського походження, але перше все-таки більше асоціювали з церковнослов'янським лексиконом. Так, у XVIII ст. натрапляємо на це слово з внутрішньотекстовою глосою: *гѳрдость, прѳстѣ пиха*⁹.

Другий гріх у «*Мирі з Богом*» названий *лихоимство*, на полі його пояснено друкованою глосою *лакомство*. У «*Науці...*» це також *лакомство*, так само в катехизисі Могили, і той-таки термін уживали у XVIII ст., у тому числі як внутрішньотекстову глосу до церковнослов'янського *лихоимство* (БН 148). *Лакомство* — питома одиниця праїндоевропейського походження, проте, зважаючи на історичні реалії, треба визнати, що збіг з польською назвою *lakomstwo*, звичайно, не випадковий.

Третій гріх в обох пам'ятках названий *нечистота*, четвертий — в церковнослов'янському тексті *зависть*, в українському — *зздрость*, п'ятий — *гнѣвъ*, шостий, відповідно, *чревоугодіе* в церковнослов'янському та *обжирство* в українському тексті (у такій парі, як церковнослов'янський термін та тлумачення до нього, ці одиниці виступають і у XVIII ст.; цікаво, що в XVII ст., зокрема в Петра Могили, трапляється й не адаптований морфологічно полонізм *обшарство*¹⁰). І останній головний гріх в обох текстах названий *лѣнивство*, проте в «*Науці...*», крім того, кілька разів трапляється й полонізований варіант *лѣниство*. Треба відзначити, що системи українських і польських термінів на позначення головних гріхів цілком симетричні. У польській мові це *pycha, lakomstwo, nieczystość, zazdrość, gniew, obzarstwo, lenistwo*¹¹.

Гріхи, що походять від семи головних, названі в «*Мирі з Богом*» їх плодами, у «*Науці о тайні...*» відповідною родовою назвою виступає діалектний полонізм *цѳрки*, тобто «дочки». В українському тексті для назв цих дочок гріха автор дуже рідко використовує церковнослов'янізми. Натомість він уживає українські слова, і треба зазначити,

⁹ *Богословія правоучительная...* Почаїв, 1751. С. 147 [далі — БН].

¹⁰ *Събраніе короткои науки ѿ артикулахъ вѣры православнакаатолическои хрістіанскои*. К., 1645. Арк. 89.

¹¹ Див., напр.: *Nauka o spowiedzi y pokucie prawdziwej*. Krakow, 1667. S. 69–81.

що система цих назв здебільшого також симетрична з відповідною польською термінологією, хоч це не означає, що всі одиниці в ній є етимологічними полонізмами.

Серед назв плодів, або «дочок» гордості церковнослов'янське *из(ъ)обрѣтеніе новостей* у «*Мирі з Богом*» та, відповідно, *вымышлене речей новыхъ* у «*Науці...*», церковнослов'янському *лицемѣріе* відповідає *облудност*, *прѣніе* пояснено в «*Мирі з Богом*» друкованою глоскою *спорка*, останнє слово вжито й у «*Науці...*» (відповідно до пол. *sporka*); *противленіе* в церковнослов'янському трактаті супроводжується глоскою *оупорно(ст)*, в українському ж тексті використано *упоръ* (відповідно до пол. *upór*); *несогласіе* пояснено в «*Мирі з Богом*» як *незгода*, автор же українського тексту використав полонізм *ростиркъ*.

Важливо зазначити, що, маючи перед очима церковнослов'янський текст, автор рідко послуговується його зразками, навіть якщо ц.-сл. термін не спричинив би труднощів для розуміння. Так, відповідником до ц.-сл. *окамененіе сердца* виступає *закаменѣлое сердце*. Іншими «дочками» *лакомства* є *неспокоинаа мѣсль*, *гвалтѣ*, *ошѣжанье*, *кровоприсязство*, *зрада*, *заятренье* (остання назва походить з пол. *zajętrzenie* «озлобленість»). Відповідний ц.-сл. перелік у «*Мирі з Богом*» звучить як *смущеніе мысли*, *или излишнее попеченіе* (на полі це пояснено глоскою *неспокойность*), *насиліе*, *или хищеніе*, *ложь или ле(ст) въ словесе(x)*, *клятва неправедная*, *лесть в самой вещи или дѣлѣ* (на полі пояснено глоскою *зрада*), *предателство*. Описовий характер багатьох ц.-сл. термінів свідчить про їх вторинність, тоді як в українському тексті переважають однослівні назви, частина з яких є етимологічними полонізмами, а частина – питомі лексеми, але також симетричні з польськими назвами.

Серед «дочок» нечистоти, тобто розпусти, *слѣпота рѣзвѣд*, *нерозсѣднаа запалчивость*, *соблазна*, *нестатокѣ*, *самолюбіе*, *ненависть бга*, *коханеса в(ъ) томѣ животѣ* і *страхъ смерти*. У цьому перелікові автор так само не використав майже нічого з паралельного церковнослов'янського набору назв (*слѣпота разума*, *наглство*, *или безъсовѣтѣ*, *неразсужденіе*, *непостоянство*, *любовь свояя плоти*, *нелюбовь Бога*, *или ненависть къ нему*, *желаніе временной жизни*, *нежеланіе будущей жизни* і *страхъ смерти временной*). Похідний гріх, що названий в «*Науці о тайні...*» церковнослов'янським *соблазна*, у «*Мирі з Богом*» не описаний. Поява цієї назви пояснюється, імовірно, якимось суб'єктивним авторським вибором, оскільки в досліджуваний період у відповідному значенні «згубний вплив на моральність ближнього» вживалася назва *згоршенє*, а дієслову *соблазнити* відповідала назва *згоршити*. Назви *згіршення* й *згіршити* зрідка вживаються й тепер, і, на нашу думку, вони необхідні в системі мови, бо інакше довелось б перекладати церковнослов'янські *соблазнѣ* і *искушеніе* одним словом *спокуса*.

Гріхи, що походять від гніву, названі в українському тексті *взгарда, надѣтаа мысль, крыкъ, або волане, потваръ, шкода* — безперечно, за польським зразком, причому *взгарда* й *потваръ* — явні етимологічні полонізми, і до останнього далі в тексті додано пояснення: *пѳтваръ, або ганьба* (арк. 47). Щоправда, автор використав у цьому переліку й церковнослов'янське *хула*, яке теж тут-таки пояснив: *хула, або блюзнѣрство*. У «*Мирі з Богом...*» не зовсім симетричний за змістом список виглядає як *негодованіє, надменіє мысли, вопль, хуленіє* (пояснено внутрішньотекстовою глоскою — *хуленіє, або блюзнѣрство*), *досада, проклинаніє, возмущеніє или мятежъ* (пояснено глоскою *звѣда*).

Приблизно таке співвідношення одиниць щодо їх мовної типології спостерігаємо й серед назв плодів інших гріхів. Хоча, справедливості заради, треба зазначити, що більшість назв різновидів та плодів *обжирства* укладач «*Науки о тайні...*» узяв із церковнослов'янської мови, наприклад, *безвремєніє, чревобѣсіє, або обѣденіє, гортанобѣсіє, або сластолюбіє, многогланіє, кощѣнство, оскверненіє*. Можливо, у доступних для нього польських текстах цього термінологічного набору не було.

Треба сказати, що й пізніше у друкованих українських виданнях XVIII ст. зберігається традиція пояснювати церковнослов'янські назви різновидів гріхів українськими літературними відповідниками у внутрішньотекстових глосах: *зависть, чили заздрость*¹², *чревоугодіє, или обжирство* (СН 244), *очаніє, або десперація* (БН 155 зв.), *всуєизнуреніє, тосѣть марнотравство* (СН 236 зв.), *высокоуміє, або збытное упованіє на своа силы* (БН 147 зв.), *киченіє, або хлюба* (БН 147), *наглство, сирѣчь сквапливость* (БН 150) і т. д.

Підсумовуючи сказане, треба відзначити:

1. Катехитичні видання XVII–XVIII ст. відіграли важливу роль у розвитку конфесійного стилю української літературної мови і зокрема сприяли формуванню української богословської термінології. Цікаві пошуки мовних засобів для вираження термінологічних понять бачимо й у виданні «*Наука о тайні святого покаєнія*».

2. У другій половині XVII ст. українська богословська термінологія, як і вся лексична система української літературної мови, перебувала в процесі активного становлення. Добираючи одиниці до української термінології, автор значно охочіше послуговується польським словником, аніж церковнослов'янським. З одного боку, це спричинено ширшим використанням відповідної лексики у польськомовних текстах, оскільки йдеться про моральну теологію, що закорінена в католицькій традиції. Але, зважаючи на те, що він таки мав перед очима церковнослов'янський зразок, можна твердити, що автор не вважав за доречне використовувати церковнослов'янську

¹² Слово кь народу каволіческому... — Почаїв, 1765. Арк. 241 зв. [далі СН].

лексику. Це пояснюється як свідомим розмежуванням церковно-слов'янської й української літературної мови в той час, пов'язаним із жанровими та стилістичними атрибутами текстів, так і критерієм зрозумілості.

3. Створена на базі ресурсів власної мови та адаптованих фонетично запозичень з польської мови в симетрії з польською моделлю, терміносистема на позначення різновидів гріхів виявилася стійкою і проіснувала без особливих змін до кінця XVIII ст., а частково – і до сьогодні. Відповідна ж церковнослов'янська лексика не справила помітного впливу на розвиток термінології української мови і для ширших верств населення залишилася малозрозумілою. Про це свідчать численні маргінальні та внутрішньотекстові глоси в церковнослов'янських текстах XVII–XVIII ст.

Roman Kyseliov

TERMINOLOGICAL PARALLELS OF EDITIONS “INSTRUCTIONS FOR CONFESSION” (Kyiv, 1671) AND “THE PIECE OF GOD WITH MAN” (Kyiv, 1669)

The terminological set of names of sins in Ukrainian language edition “Instructions for confession” (Kyiv, 1671) is compared with corresponding Church Slavonic set in the treatise “The piece of God with man” (Kyiv, 1669). It is established that author of the Ukrainian text had his pattern in Polish terminological model.

Barbara Skinner

UNIATE MORAL THEOLOGY IN THE EIGHTEENTH CENTURY

This article addresses the increasing distinctions between Uniate and Orthodox theology in the eighteenth century, as a vital aspect of how the confessional identities of these two Eastern-rite churches were drawing further apart. Specifically, this study assesses the use of moral theology handbooks by the parish clergy in the Uniate Church and explores how some characteristics of the Uniate moral theology bears a striking contrast to similar Orthodox lit-